

PENOLOGIE EN VICTIMOLOGIE / PENOLOGY AND VICTIMOLOGY (2)

Transitiehuisen ... Naar een vorm van justitie die meer humaan en efficiënt is?

LIESBETH NOENS^a, KRISTEL ROEBBEN^b, JAN MOLMANS^c, KOEN CLAES^d,
BRUNO VOS^e & ALEXIS VERSELE^f

- ^a Projectmedewerker, Domus Mundi vzw, Social profit organisatie rond Duurzaam Bouwen voor kwetsbare groepen, Gent, België (Corresp.: liesbeth@domusmundi.be).
- ^b Vrijwilliger, Domus Mundi vzw, Social profit organisatie rond Duurzaam Bouwen voor kwetsbare groepen, Gent, België.
- ^c Locatiemanager 's Hertogenbosch, Exodus Nederland, Landelijke netwerkorganisatie met nazorg- en begeleidingshuizen voor (ex)gedetineerden, Leiden.
- ^d Projectmedewerker, Domus Mundi vzw, Social profit organisatie rond Duurzaam Bouwen voor kwetsbare groepen, Gent, België.
- ^e Projectmedewerker, Domus Mundi vzw, Social profit organisatie rond Duurzaam Bouwen voor kwetsbare groepen, Gent, België.
- ^f Docent, onderzoeksgroep Duurzaam Bouwen, Technologiecampus Gent, KU Leuven.

INLEIDING

In ons huidig strafuitvoeringssysteem bevinden zich nog enkele lacunes die er onder andere voor zorgen dat de re-integratie van ex-gedetineerden soms bijzonder moeizaam verloopt. Uit de schaarse binnenlandse recidiveonderzoeken komt daarenboven naar voor dat het afnemen van iemands vrijheid een negatieve impact kan hebben op later hervaldgedrag (GEENS, 2015). Ook internationaal onderzoek geeft aan dat er een criminogeen effect uitgaat van de gevangenisstraf wanneer deze vergeleken wordt met andere types van straf (WERMINK *et al.*, 2009; NAGIN *et al.*, 2009).

Succesvolle re-integratie – en bijgevolg verminderen van recidive – is een zeer complex gegeven waarbij moet ingezet worden op alle levensdomeinen van een persoon. Enkel via een integrale aanpak zal hij in staat zijn opnieuw zijn plaats in te nemen in onze samenleving. Om daaraan tegemoet te komen, moet gedacht worden aan alternatieve vormen van detentie. Belangrijk is dat de detentieomgeving zoveel mogelijk aansluit bij het leven buiten de gevangensmuren. Ook minister van Justitie GEENS wil hierop inzetten en maakt dit duidelijk door het idee van kleinschalige detentie op te nemen in diens nieuwe masterplan voor het gevangeniswezen.¹

Domus Mundi vzw² wil met het project ReWInD een concrete invulling geven aan het idee en is zich inhoudelijk en organisatorisch aan het voorbereiden op een mogelijke oproep. ReWInD staat voor de Re-integratie van gedetineerden via Werk en Wonen, op een Inclusieve en Duurzame manier. Het uiteindelijke doel is een bouw- en woonproject met en voor de doelgroep. Dit zal resulteren in een transitiehuis waarin een twintigtal gedetineerden, die omwille van diverse redenen geen perspectief hebben op een gunstmaatregel, intensief worden begeleid op hun terugkeer naar de samenleving gedurende ongeveer één jaar.

- 1 'Er komen transitiehuisen met in het totaal 100 plaatsen: dit zijn kleinschalige projecten waarbij bepaalde gedetineerden (geselecteerd op basis van een aantal criteria) (...) de kans krijgen om het laatste deel van de straf door te brengen in een transitiehuis. Daar worden zij intens bijgestaan en begeleid om erna terug en beter te kunnen functioneren in de maatschappij' ('Masterplan gevangeniswezen en internering', goedgekeurd door het kernkabinet, persbericht minister Koen GEENS, 13 mei 2016).
- 2 Domus Mundi vzw heeft als voornaamste doelstelling: 'Volhoudbaar bouwen en wonen met en voor kwetsbare doelgroepen' – www.domusmundi.be

In onderstaande bijdrage wordt vooreerst stilgestaan bij de grondslag en inspiratiebronnen van het project ReWInD. Vervolgens worden de concrete uitwerking en invulling van het project weergegeven.

EEN ALTERNATIEVE VORM VAN DETENTIE: TRANSITIEHUIZEN – DE GRONDSLAG

Gezien de vrijheidsberovende straf zware negatieve gevolgen met zich kan meebrengen zoals detentieschade en recidive, is het een nadelige manier om delinquent gedrag op die wijze te bestraffen (HANEY, 2005). Alles moet in het werk worden gesteld voor een vlotte re-integratie, dit zowel in het belang van de gedetineerde als in het belang van de samenleving. Deze re-integratie kan bevorderd worden door een aangepast en uitgebreid aanbod van diensten en activiteiten binnen de gevangenis. Domus Mundi vzw is evenwel overtuigd dat moet gezocht worden naar alternatieve modellen van detentie die betaalbaar, efficiënt en humaan zijn. Dit impliceert dat in een zeer vroeg stadium, zijnde de laatste fase van de detentieperiode zelf³, concreet en effectief (lees: in de praktijk, zie ook verder) gewerkt wordt aan de toekomst.

Bij de concrete inhoudelijke invulling van het alternatief detentiemodel werd inspiratie gevonden bij o.a. vzw De Huizen. Volgens de auteurs van het boek 'Huizen, naar een duurzame penitentiaire aanpak' (CLAUS *et al.*, 2013) moeten we detentie realiseren in detentiehuisen en niet in grootschalige instituten, willen we de gedetineerde op een agogisch verantwoorde wijze begeleiden. De Belgische detentie moet volgens de auteurs hervormd worden en dit op basis van drie principes: kleinschaligheid, differentiatie en nabijheid. Ook binnen het project ReWInD wordt gewerkt met deze drie principes. Vanuit de missie van Domus Mundi vzw wordt dit vertaald in de vorm van een transitiehuis.

ReWInD liet zich hoofdzakelijk inspireren door het Exodusproject in Nederland dat (ex-)gedetineerden opvangt en begeleiding aanbiedt om het leven na detentie terug op te bouwen. Exodus is van onschatbare waarde gezien haar jarenlange ervaring op vlak van re-integratie en omwille daarvan werd een structurele, inhoudelijke samenwerking opgestart. Exodus toont het gebruik van een evidence based-methodiek met wetenschappelijke ondergrond (zie verder). Dit gaat verder dan het louter theoretische kader van 'vzw De Huizen' omwille van haar gevalideerde praktijk van ruim 30 jaar.

Exodus is opgericht in 1981 door het justitiepastaat van de Penitentiaire Instelling Scheveningen, in samenwerking met vrijwilligers. Uit dit initiatief ontstond het eerste huis in Den Haag in 1986. In de jaren negentig kende de organisatie een explosieve groei. Anno 2016 zijn er 11 Exodushuizen verspreid over Nederland met een totaalcapaciteit van 173 bedden. De Exodushuizen zijn een door het ministerie van Veiligheid en Justitie gesubsidieerde interventie waarbij het effectieve aantal re-integratietrajecten (lees: bewoners) gefinancierd wordt op basis van een vooraf bepaalde dagprijs. Daardoor kunnen gedetineerden middels het hebben van een forensische zorgtitel⁴ aanspraak maken op de mogelijkheid om de laatste fase van hun detentie door te brengen in één van de Exodushuizen. Het ka-

3 Het voorgestelde concept verschilt van de onthaal- en gemeenschapshuizen binnen het CAW-aanbod die reclassering aanbieden voor ex-gedetineerden.

4 In Nederland komen justitiabelen die psychosociale problemen hebben, binnen het kader van een strafrechtelijke maatregel, in aanmerking voor forensische zorg. Dit betekent dat de behandeling of aangeboden zorg verbonden wordt met een beveiligingsniveau. Om dit te kunnen bepalen is een zorgvuldige en onafhankelijke indicatiestelling vereist wat in Nederland berust bij het NIFP (Nederlands Instituut voor Forensische Psychiatrie en Psychologie)/IFZ (Indicatiestelling Forensische Zorg), de drie reclasseringsorganisaties (RN (Reclassering Nederland), SVG (Stichting Verslavingsreclassering GGZ), Stichting Leger des Heils Jeugdbescherming en Reclassering) en de PMO's (Psycho-Medisch Overleg) in het gevangeniswezen. De zorg vindt plaats gedurende de door de rechter opgelegde maatregel of gedurende de detentie.

der waarin dit gebeurt is de Penitentiaire Beginselenwet van 1998⁵. Deze wet maakt het mogelijk dat bepaalde gedetineerden geplaatst kunnen worden in, veelal forensische of gesloten, hulp- en zorgcentra die werken aan de aangeduide problematiek en vervolgens aan de re-integratie van gedetineerden. Exodus behoort tot deze groep van mogelijke hulp- en zorgcentra. Indien je als gedetineerde echter geen forensische zorgtitel hebt, geraak je niet verder dan een opsluiting in de gevangenis.⁶

Er werden reeds verschillende onderzoeken uitgevoerd die de effectiviteit proberen te achterhalen van het volgen van een Exodusprogramma, onder andere in relatie tot hervalgedrag. Het evaluatieonderzoek uitgevoerd door MOERINGS *et al.* (2006) toont zeer gunstige resultaten. De onderzoekers baseerden zich op de uitstroomgegevens van SEN (Stichting Exodus Nederland), waarbij sprake was van 734 geregistreerde oud-bewoners die het Exodushuis hebben verlaten tussen 1999 en 2005. Ruim 1/3 van hen hebben het positief afgerond, 2/3 niet (hoofdredeën: druggebruik). Diegenen die het programma succesvol hebben afgerond recidiveren significant minder dan de bewoners die een negatieve uitstroom⁷ kenden: 18% ten opzichte van 59%. Maar ook zien we minder recidive bij diegenen die het programma vroegtijdig hebben verlaten, in vergelijking met de algemene gevangenispopulatie. Ook in later onderzoek wordt deze trend bevestigd. In het onderzoek van WINGERDEN *et al.* (2010) werd het effect bekeken van verschillende nazorgprogramma's (Exodus, DOOR, Moria en Ontmoeting) op recidive. De onderzoekers maakten de vaststelling dat de verwachte recidivekans van de oud-bewoners van de nazorgorganisaties hoger is dan die van de totale populatie van ex-gedetineerden. Dit betekent dat zij op grond van enkele statische risicofactoren zoals geslacht, leeftijd en aantal eerdere veroordelingen als 'zwaarder' aan te merken zijn dan de gemiddelde ex-gedetineerde. Daarnaast konden de onderzoekers ook aantonen dat het feitelijke recidivecijfer bij de bewoners van de nazorgprogramma's lager lag dan de voornoemde verwachte recidivekans én dat de recidive lager was naarmate de bewoners langer hadden deelgenomen aan het nazorgprogramma. Een laatste onderzoek is dat van Bernts *et al.* (2013) waarbij vooral werd gekeken naar de invloed van 'zingeving' in de Exodushuizen. Van de 180 Exodus-bewoners die in aanmerking kwamen voor het onderzoek, hebben 117 bewoners deelgenomen. Van die 117 deelnemende bewoners geeft 3/4 aan 'zingeving' belangrijk te vinden. Bij hen kan een beduidend grotere impact gezien worden van de activiteiten; tevens is deze groep minder geneigd om het Exodusprogramma te verlaten. Er werd daarbij aandacht gegeven aan de impact van de sociale context van de bewoners, waarbij ruim 40% aangeeft dat familie-ontmoetingen bijdragen aan de mate van vertrouwen in andere mensen en aan het zich verantwoordelijk voelen voor en onderdeel voelen van de samenleving. Tot slot geven de deelnemende bewoners aan dat zij voornamelijk de steun betreffende woonst en werk erg belangrijk en zinvol vinden.

Ervaringen met de Exodushuizen en duidelijke registraties binnen de WODC-recidivemonitor⁸ leren dat op heel korte termijn (maximaal twee jaar) recidivecijfers opmerkelijk lager liggen dan de algemene recidivecijfers van alle gedetineerden in Nederland, wat dan weer resulteert in een daling van de kosten voor justitie in het bijzonder en voor de over-

5 Penitentiaire Beginselenwet (PBW) (2015, 1 juli). Geraadpleegd op 13 maart 2016, van <http://wetten.overheid.nl/BWBR0009709>.

6 De forensische zorgtitels kunnen online geraadpleegd worden via volgende link: <https://www.forensische-zorg.nl/>.

7 Negatieve uitstroom wordt daarbij gezien als het uit eigen beweging verlaten van het programma zonder dat de vooraf bepaalde tijd volledig werd doorlopen of zonder onderling overleg (dit kan gebeuren door verlopen van de straf titel waardoor er geen strafrechtelijke consequenties meer gelden, door eenzijdig ontslag vanuit de organisatie, bijvoorbeeld omwille van druggebruik).

8 De WODC-Recidivemonitor is een doorlopend onderzoeksproject waarin gestandaardiseerde metingen worden verricht onder verschillende groepen justitiabelen.

heid in het algemeen (de zogenaamde maatschappelijke impact) en in een meer menselijke oplossing voor de betrokken gedetineerden en respectievelijke slachtoffers. Omwille van de gunstige resultaten en de opgebouwde expertise binnen de Exodushuizen, koos Domus Mundi vzw ervoor om het concept van transitiehuis uit te werken naar analogie met het Nederlandse re-integratiemodel, aangepast aan de Belgische lokale context.

TRANSITIEHUIZEN – CONCRETE UITWERKING VOLGENS DOMUS MUNDI VZW

Een goed onderbouwd en voorbereid re-integratietraject, in samenwerking met andere hulp- en dienstverlenende organisaties én strikt opgevolgd door de strafuitvoeringsrechtbank (SURB) en/of de Dienst DetentieBeheer (DDB), is de garantie voor een grote slaagkans. Transitiehuizen bieden daarbij de ideale omgeving om, onder begeleiding, van volledige detentie over te gaan naar volledige vrijheid. Het is een zaak van de minister van Justitie om te bepalen onder welke voorwaarden een gedetineerde terecht kan komen in een transitiehuis. Het kader van de forensische zorgtitels, zoals gehanteerd in Nederland, kan hierbij een belangrijke inspiratiebron zijn. Ook wie of welke dienst de doorverwijzing naar het transitiehuis moet maken, zal op beleidsniveau een weloverwogen beslissing noodzakelijk maken. Idealiter zal de DDB (behorend tot het Directoraat-generaal Penitentiaire Inrichtingen) deze beslissing nemen waarna de SURB, mits positieve evaluatie van het afgelegde traject binnen het transitiehuis, kan overgaan tot een voorwaardelijke invrijheidstelling of elektronisch toezicht.

Wat betreft de inhoudelijke uitwerking van het transitiehuis wordt de nadruk gelegd op een omvattend kader gebaseerd op vier sleutels: wonen, werken, zorg en zingeving. Dit sluit aan bij de multi-problematische situatie van de doelgroep. Bij aankomst van een bewoner wordt een individuele begeleider toegewezen die op een vertrouwelijke basis het reilen en zeilen van een bewoner opvolgt. In eerste instantie zullen de mogelijkheden en vaardigheden van de gedetineerde in kaart worden gebracht, aan de hand van gesprekken, getuigschriften, diploma's én praktijktesten in het transitiehuis.

Bij de eerste sleutel 'wonen' staat het bijsturen of aanleren van woonvaardigheden centraal, waarbij zelfstandig wonen het einddoel is. Het ganse woontraject, van instroom tot uitstroom, wordt stapsgewijs opgebouwd, waarbij toezicht en begeleiding stelselmatig afgebouwd worden. Hier zal vanuit Domus Mundi vzw ook ingezet worden op het uitbreiden van het woonaanbod door het sensibiliseren, informeren en ontzorgen van potentiële woningeigenaars.

Voor de pijler 'werken' wordt als uitgangspunt het idee van talentencoach Luc DEWULF (2014) gehanteerd: 'Talenten van gedetineerden verschillen amper van die van succesvolle burgers'. Hoe kunnen deze talenten van gedetineerden nu positief ingezet worden? In eerste instantie zal een nieuwe bewoner gedurende enkele weken intern tewerkgesteld worden op en rond de site van het transitiehuis met de bedoeling competenties en vaardigheden te ontdekken via zelfobservatie en observaties door anderen. Indien mogelijk zal, binnen een normaal werkritme, voortgebouwd worden op de vaardigheden die reeds werden verworven binnen of buiten de gevangensmuren. Tegelijk wordt, op maat van de doelgroep, maatschappelijke vorming gegeven waarbij basisvaardigheden worden opgefrist of bijgebracht zoals taal en communicatie, computergebruik, sociale vaardigheden, budgetbeheer, rijbewijs, Voor sommige gedetineerden moet worden gewerkt aan meer technische opleidingen zoals metser, schrijnwerker, bekister, elektricien of loodgieter. Zo kan aansluiting gevonden worden bij reeds bestaande opleidingen binnen de gevangensmuren en via het netwerk aan potentiële werkgevers dat, gezien de visie en finaliteit van Domus Mundi vzw binnen ReWInD, wordt opgebouwd in de bouw- en landbouwsector. Met deze werkgevers

worden leeromgevingen gecreëerd waarin de gedetineerde het geleerde kan toetsen in de praktijk, wat de stap naar een stabiele tewerkstelling op de reguliere arbeidsmarkt alleen maar ten goede kan komen.

Een zorgtraject vervolgens, zal in een transitiehuis zeer sterk variëren in functie van het individu en in meer of mindere mate focussen op ontzorging en weerbaar maken. Vanuit de professionele begeleiding zal zoveel mogelijk aangesloten worden bij de reeds bestaande hulp- en dienstverlening. Er moet ook aandacht zijn voor zorg ná het transitiehuis, o.a. onder de vorm van professionele ambulante zorg. Een re-integratieproces moet over meerdere jaren gespreid worden. Een ander belangrijk aspect is het herstellen van voorgaande, of opbouwen van nieuwe relaties. Het kan gaan om familie, gezin, partners, vrienden of belangrijke anderen. Het implementeren van een buddywerking kan hier een belangrijke bijdrage toe leveren.

Een aangepaste woon- en werksituatie met een adequate begeleiding zal bijdragen tot een versterkend en 'empowerend' proces van het individu. Om dit duurzaam vorm te geven, zal ook zingeving een belangrijke rol spelen. Zingeving hangt samen met een positieve geestelijke gezondheid. Het vinden van zin kan bovendien helend werken. Net daarom is het zoeken naar zingeving de rode draad doorheen de drie eerder beschreven sleutels. Algemeen wordt getracht om de bewoners zelf kritisch te laten nadenken over hun situatie en toekomst. Transitiehuizen moeten een inclusief karakter hebben en aldus rekening houden met diverse etnisch-culturele verschillen. Een cruciaal gegeven binnen deze sleutel is de mogelijkheid zich te kunnen engageren in een zingevende of sociaal-culturele vereniging of project. Tot slot wordt bij het zoeken naar zingeving aandacht besteed aan de zorg voor slachtoffers van gedetineerden, bijvoorbeeld door een beroep te doen op herstellbemiddeling.

Binnen het project ReWInD wordt naast deze inhoudelijke invulling nagedacht over de organisatorische kant, zoals het aantal benodigde personeelsleden, het format van een bewonersdossier, de huisregels, overeenkomsten, Tevens wordt een uitgebreid netwerk opgebouwd waarop de werking van het transitiehuis kan steunen. Voorbeelden hiervan zijn: huisvestingsdiensten, potentiële werkgevers, opleidingscentra, hulp- en dienstverlenende organisaties, zingevende en sociaal-culturele verenigingen,

CONCLUSIE: TRANSITIEHUIZEN ... NAAR EEN VORM VAN JUSTITIE DIE MEER HUMAAN EN EFFICIËNT IS?

Door in te zetten op een huis waarmee de gedetineerde met één been terug in de samenleving staat, zal de stap van detentie naar vrijheid verkleinen en de kans op succes vergroten doordat hij gaandeweg zal leren omgaan met sociale uitdagingen. Daarnaast worden een omkadering en netwerk voorzien, wat ertoe kan bijdragen niet in het spreekwoordelijke zwarte gat te vallen. De zelfredzaamheid van een gedetineerde wordt stapsgewijs en op maat verhoogd: er wordt samen gezocht naar woonst en zekerheid van inkomen, twee basisbehoeften waaruit men verder kan exploreren. Ook de hereniging met het sociale netwerk kan stap voor stap gebeuren zodat de terugkeer als gezinslid, die tot stress en ontwijking kan leiden voor het thuisfront, geen drastische ingreep betekent. De gedetineerde kan stap voor stap zijn sociale rollen als vader, zoon en/of partner terug opnemen in het dagelijkse leven. Binnen het transitiehuis wordt ook uitgebreid stilgestaan bij het invullen van specifieke en individuele noden zoals vrijetijdsbesteding, hulp- en dienstverlening,

Het re-integratietraject wordt van bij de start nauw opgevolgd door een individuele begeleider die een holistische aanpak hanteert en zich, samen met de bewoner en samenwerkingspartners (zoals psychosociale dienst van de gevangenis, strafuitvoeringsrechtbank, Dienst

Detentiebeheer, Justitiehuis, Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW), Centra voor Algemeen Welzijnswerk (CAW), werkgevers, huisvestingsdiensten, etc.), beweegt over diverse levensterreinen heen met als voornaamste wonen, werken, zorg en zingeving.

Daar waar een gevangenis toch nog steeds een groot stigma doet opkleven - wat tot detentieschade leidt - kan een transitiehuis veel 'neutraler' zijn. Qua uitstraling zal het transitiehuis niet verschillen van een ander woongebouw; dus geen prikkeldraad, hoge muren of camera's. Qua zelfwaarde-gevoel is dit belangrijk: de gedetineerde maakt terug deel uit van de gemeenschap. De verschillen met bijvoorbeeld elektronisch toezicht zijn groot: het eigen huis is geen gevangenis meer en er wordt gezorgd voor een stapsgewijze terugkeer naar een eigen thuis. Ook is er meer omkadering en structuur aanwezig die de resocialisatie meer kans op succes zal bieden.

Niemand minimaliseert strafbare feiten en iedereen erkent dat een billijke straf, uitgesproken door justitie, helend kan werken en een vorm van erkenning inhoudt voor slachtoffers. Iedereen wil echter ook leven in een zo veilig mogelijke samenleving. Recidiveonderzoeken tonen aan dat vrijheidsberoving een negatieve invloed kan hebben op later hervaldgedrag. Zeker wanneer de detentie op vlak van huisvesting en comfort niet humaan plaatsvindt, brengt ze schade toe aan de gedetineerde en staat ze rehabilitatie in de weg. Daarom wordt gezocht naar een alternatieve vorm van detentie, naar een vorm van justitie die efficiënt en humaan kan worden genoemd, volgens Domus Mundi vzw in het concept van transitiehuizen zoals bovenstaand werd uitgewerkt. Een realisatie ervan in de praktijk en de daarbij horende noodzakelijke evaluaties, zullen moeten uitwijzen of deze transitiehuizen hun vooropgestelde resultaten behalen.⁹

REFERENTIES

- BERNTS, T., GREVEL, S. & KREGTING, J. (2013). *De invloed van de sleutel zingeving in Exodushuizen, Kaski-rapport 629*. Nijmegen: Radboud Universiteit.
- CLAUS, H., BYENS, K., DE MEYER, R., GRYSON, M., & NAESSENS, L. (2013). *Huizen. Naar een duurzame penitentiaire aanpak*. Brussel: Academic and Scientific Publishers.
- DEWULF, L. (2014). *Bond zonder Naam, Gevangencampagne*. Verkregen op 20 maart 2016, via <http://www.bzngevangenactie.be/nl-BE/portretten/luk-dewulf-talentencoach>.
- GEENS, K. (2015). *Toespraak studienamiddag Maklu-Panopticon op 27 mei 2015: Recidive op de agenda: van onderzoek tot beleid en praktijk*. Verkregen op 22/12/2015, via www.koengeens.be.
- HANEY, C. (2005). The contextual revolution in psychology and the question of prison effects. In A. MOERINGS, M., VAN WINGERDEN, S., & VIJFHUIZE, P.J. (2006). *Exodus, op de goede weg? Eindrapportage van het evaluatieonderzoek naar Exodus*. Den Haag: Boom Juridische Uitgevers.
- NAGIN, D.S., CULLEN, F.T., & JONSON, C.L. (2009). Imprisonment and Reoffending. In Tonry, M. (Ed.), *Crime and Justice. A Review of Research* (pp. 115-200). Chicago: University of Chicago Press.
- VAN WINGERDEN, S., ALBERDA, D., MOERINGS, M., WARTNA, B. & VAN WILSEM, J. (2010). *Recidive en nazorg. Onderzoek onder oud-bewoners van Exodus, DOOR, Moria & Ontmoeting*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- WERMINK, H., BLOKLAND, A., NIEUWBEERTA, P., & TOLLENAAR, N. (2009). Recidive na werkstraffen en na gevangenisstraffen. Een gematchte vergelijking. *Tijdschrift voor Criminologie*, 51 (3), 211-227.

9 Voor meer informatie: Domus Mundi v.z.w., Lammerstraat 18, 9000 Gent, tel. 09 266 15 78 (www.domusmundi.be); coördinator ReWInD-project: NOENS Liesbeth, tel. 0489 69 46 62.